

R. van der Laarse, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, Woerden 1780-1930* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam, Hollandse historische reeks XII; 's-Gravenhage: Stichting Hollandse Historische Reeks, 1989, 454 blz., f65,-, ISBN 90 72627 03 2).

In 1985 verscheen onder redactie van J. C. H. Blom en C. J. Misset het boek *Broeders sluit U aan*, een bundeling van een zevental verzuilingsstudies over even zoveel Hollandse gemeenten. Een van die *casestudies* betrof de ontwikkeling van de katholieke verzuiling in Delft. Dezelfde auteur, de historicus Rob van der Laarse, promoveerde in 1989 (cum laude) op een andere lokale studie, na een mislukte poging om beide steden in een vergelijkend perspectief te behandelen. Het lijvige resultaat van het Woerdense onderzoek wil meer zijn dan een lokale verzuilingsstudie of een kerkgeschiedenis op micro-niveau. De auteur spreekt zelf van een 'historische gemeenschapsstudie', een 'integrale' geschiedschrijving met een sterk antropologische inslag en waarin de wisselwerking tussen sociaal-economische en mentaal-culturele veranderingen bestudeerd wordt.

Waarom Woerden, dit kleine provinciestadje (in 1850 ca. 3.500 inwoners) gelegen aan de Oude Rijn op de grens tussen Zuid-Holland en Utrecht? Het is een interessante keuze en om meer dan een reden. Hier, in het Stichts-Hollands weidegebied klopt het hart van calvinistisch Nederland; hier stond de wieg van de Anti-Revolutionaire Partij, hier bevindt zich het decor van de vele kerkscheuringen die het protestantisme in de vorige eeuw moest ondergaan. Maar in het orthodoxe bolwerk dat Woerden was, woonde ook een vrij grote katholieke minderheid van ca. dertig procent. Van der Laarse concentreert zich op de protestantse ontwikkeling tussen 1780 en 1930 en laat de katholieken grotendeels voor wat zij zijn. Dat is om allerlei praktische redenen heel begrijpelijk, maar de beperking doet wel een beetje afbreuk aan de integrale pretenties, temeer ook omdat Van der Laarse aan de tegenstelling tussen 'Rome' en 'Dordt' een sterk dynamiserende werking in het verzuilingsproces toekent. Behalve uit een oogpunt van religieuze samenstelling is Woerden tenslotte ook nog interessant om zijn sociaal-economische ontwikkeling: de stad had een duidelijke marktfunctie, een goed ontwikkelde middenstand en een proto-industrie in de vorm van een eeuwenoude steen- en pannenfabricage. Terwijl de klei-industrie in de tweede helft van de negentiende eeuw in verval raakt, vindt vanaf de jaren tachtig een proces van de-industrialisering plaats: het 'regime van klei' maakt plaats voor dat van de kaas.

Van der Laarse periodiseert zijn onderzoek in drie tijdvakken: 1780-1845, 1845-1880 en tenslotte 1880-1930. In de eerste periode valt de Afscheiding (1834). De auteur laat hier zien hoe de herleving van het al eeuwenoude piëtisme — de 'bevindelijkheid' — samenhangt met het economisch verval en de epidemieën, die vooral de lagere volksklassen troffen. Die 'bevindelijke', sterk, individualistische geloofsoriëntatie, die deel uitmaakte van de volkscultuur van panarbeiders, binnenschippers, kleine middenstanders en boeren, is een constante in de hele ontwikkeling van het Woerdense protestantisme. Vrijwel gelijktijdig met deze religieuze ontwikkeling speelt zich rond 1830 een politieke wisseling van de wacht af: de oude 'verlichte' ambtsaristocratie, waaronder vele dissenters en medici, moet het veld ruimen voor een nieuwe burgerlijke elite: het fabrikantendom uit de klei-industrie; zowel in de gemeenteraad als in de kerkeraad gaan deze hervormde, maar tegelijkertijd ook liberale *nouveaux riches* de dienst uitmaken. Fraai illustreert Van der Laarse hier hoe politiek en godsdienst met elkaar verweven zijn: in de Afscheiding is een alliantie zichtbaar tussen het piëtistische kerkvolk en de oude van het kussen gestoten patricische elite.

Vooral in de tweede periode (1845-1880) tekent zich de conflictlijn af tussen de lokale autonomie enerzijds en de kerkelijke centralisatietendenzen op het nationale niveau anderzijds. Ook hier is weer een belangenverstrengeling zichtbaar: dit keer tussen het autonomiestreven van de lokale confessioneel-liberale bestuurselite en aan de andere kant de orthodox-protestantse lagere middenklasse, die de strijd aangebonden heeft met de hiërarchische synodale structuur van de Nederlands-Hervormde kerk. Dit conflict, dat op nationaal niveau zal uitmonden in de doleantie van 1886, kreeg in Woerden echter geen grote numerieke consequenties. De belangrijkste verklaring hiervoor moet gezocht worden in het feit dat de orthodoxe kleine burgerij, die een zware nadruk legde op de kerkelijke tucht, het bevindelijke arbeidersvolk van zich vervreemd had. Zelfs de groep pan- en steenarbeiders die mee waren gegaan in deze tweede kerkscheuring, lieten zich door de dolerende middengroepen nauwelijks disciplineren. Zo weigerde een vrouw van een panarbeider de belijdenis af te leggen 'want als ik het doen zal moet ik er ook naar leven en zoo lang ik er niet naar leef mag ik het ook niet doen'.

In de derde periode (1880-1930) krijgt de eigenlijke verzuiling haar beslag. De macht van de confessioneel-liberale elite wordt gebroken en het politieke leven verkerkt definitief. Fascinerend is het te zien hoe het liberale machtsblok verbrijzeld wordt; de liberalen zwermen uit naar verschillende politieke gezindtes: sociaal-liberalen, christelijk-historischen en antirevolutionairen. Gelijkijdig en verbonden hiermee is ook nu weer een sociaal-politieke machtsverschuiving: de heerschappij van de fabrikantenelite moet wijken voor de machtsaspiraties van de lagere middengroepen, dat wil zeggen de boeren, de middenstanders en de kaaskopers. Hier ligt ook de verklaring voor het merkwaardige feit dat in Woerden het initiatief voor de oprichting van een antirevolutionaire kiesvereniging (1892) niet — zoals men zou verwachten — bij de gereformeerden, maar bij de hervormde middengroepen lag. De laatstgenoemden probeerden langs deze weg de politieke macht op hun liberale geloofsgenoten te veroveren.

Op grond van zijn Woerdense gegevens postuleert Van der Laarse 'het primaat van de religie' in plaats van het in de verzuilingsliteratuur zo vaak gestelde primaat van het politieke of het sociaal-economische. Patronen van politieke mobilisering werden tijdens 'de lange negentiende eeuw' voortdurend gevoegd naar wisselende godsdienstig-kerkelijke scheidslijnen, zo stelt hij. Met de 'rehabilitatie' van de religieuze faktor kan ik van harte instemmen, al lijkt het begrip 'primaat' ten onrechte voorbij te gaan aan de ingewikkelde verknoping van godsdienst en politieke machtsverhoudingen, die Van der Laarse zelf zo zorgvuldig en genuanceerd heeft beschreven in zijn proefschrift.

Hier ligt een moeilijk, maar waardevol werk dat het lokale belang ver overstijgt. Van der Laarse verheldert en reviseert met deze *casestudy* ook veel van wat we tot nog toe van de nationale ontwikkelingen weten. Het is jammer dat hij de toegankelijkheid van dit uiterst informatiedichte boek niet wat groter heeft gemaakt met hulpmiddelen als een chronologie, een begrippenlijst, een 'stamboom' van de diverse religieuze stromingen, en een geschematiseerde weergave van de kerkelijke bestuursstructuren. Jammer is het ook dat de tekst ontsierd wordt door nogal wat grammaticale en spellingsfouten.

J. A. Righthart

J. D. Popkin, *News and Politics in the Age of Revolution. Jean Luzac's Gazette de Leyde* (Ithaca-Londen: Cornell University Press, 1989, xiii + 292 blz., \$38.-, ISBN 0 8014 2301 5).

Tijdens de vorig jaar zo uitbundig gevierde *bicentenaire* van de Franse revolutie mocht de